

TÜRK-İSLAM DÜNYASINA ÇAĞIRIŞLAR VƏ CAVABLAR

Faiq ƏLƏKBƏROV,

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun

Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi

şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,

faikalekperov@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *İslam mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti, türklük, türk-İslam dünyası, milliyyətçilik.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Исламская культура, Западная культура, турецкость, тюркский-Исламский мир, национализм.*

KEY WORDS: *Islamic culture, Western culture, Turkishness, Turkic-Islamic world, nationalism.*

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində İslam dünyasında mövcud olan məzhəb ayrışikliyi tam çılpaqlığı ilə ortaya çıxmışdı. Əsas məsələ isə bu problemin düzgün həll yolunun tapılması idi. Bəzi ziyalılar burada məsələnin mahiyyətinə varmağın bir o qədər əhəmiyyətli olmadığını hesab edirdisə, bəziləri problemin düzgün həlli üçün onun mahiyyətinə varmağın qaçınılmaz olduğunu irəli sürürdülər. Əlbəttə, sonuncunu müdafiə edənlər haqlı idilər, çünki məsələnin mahiyyətinə varmadan hər hansı həll yolu ortaya qoymaq gözlənilən nəticəni verməyə bilərdi.

Təxminən iki əsrə yaxındır ki, İslam dünyasında mövcud olan problemlərin həlliylə bağlı üç əsas məsələ ortaya qoyulmuşdur: 1) Modernləşmək, yəni Qərb mədəniyyətini qəbul edərək İslam mədəniyyətindən imtina; 2) Mühafizəkarlıq, yəni Qərb mədəniyyətindən tamamilə uzaq durub, yalnız İslam mədəniyyətindən yapışmaq; 3) Qərbləşmək-İslamlaşmaq, yəni “modern” Qərb mədəniyyətiylə “mühafizəkar” İslam mədəniyyətini uzlaşdırmaq. İki əsr bundan öncə də, indinin özündə də ilk baxışda sonuncu həll yolu daha məntiqli görünür. Ancaq üçüncü-ortaq həll yoluyla bağlı daima diqqətdə saxlanılmalı olan belə bir məsələ var: İslam mədəniyyəti anlamında nəyi mühafizə etmək, ya da etməmək, o cümlədən Qərb mədəniyyəti baxımından nə cür modernləşmək, ya da modernləşməmək. Birmənalı şəkildə “mühafizəkar” İslam mədəniyyətindən, yaxud “modern” Qərb mədəniyyətindən yapışmaq nə qədər uğursuz görünsə də, uzlaşdırıcı ortaq yolu tutmaq cəhdləri də çox uğurlu alınmamışdır. Ona görə də doğru seçim mücərrəd inanclara və ya başqalarının keçdikləri yollara görə deyil, millətin varlığının daima qorunması gerçəkliyi anlamında müəyyənləşdirilməlidir.

Əlbəttə, bir toplumda onun düşünən beyinləri arasında bir-birinə zidd fikirlər irəli sürənlər olmazsa, təbii olaraq həmin cəmiyyət çökər. Bu anlamda cəmiyyət daxilində bir problemlə bağlı müxtəlif düşüncələr irəli sürən ziyalıların olması normaldır. Biri daha çox dinə, digəri milliliyə, üçüncüsü modernləşməyə, dördüncüsü sosial-demokratizmə, ya da başqa bir ideyaya meyil edə bilər. Əsas məsələ odur ki, bütün bunların nəticəsində cəmiyyət doğru seçim edərək mövcud problemlərini həll etmək iqtidarında olsun. Yəni hər zamanın özünün fərqli çağırışları, həmin çağırışlara görə də fərqli cavabları ola bilər. Burada ziyalıların üzərinə düşən əsas vəzifə öz millətini ayaq üstə tutub saxlamağı bacarmaqdır. Yəni ziyalı üçün nə keçmişin xatirələri və gələcəyin xəyalları ilə yaşamaq, nə də zamanın tələblərinə uyğunlaşmaq uğurlu seçim ola

bilməz. Eyni zamanda, bir az öz keçmişindən, bir az da başqasının keçmişindən, ya da onlarla başqalarına məxsus olan yeniliklərin sintezindən çıxış etmək xilas yolu deyildir. Bu kimi hallar daha çox çarəsizliyin, ideyasızlığın nəticəsidir.

O zaman haqlı olaraq sual verilə bilər ki, əgər mühafizəkarlıq, modernləşmək, milliyyətçilik, hətta onların sintezi (eklektizm) çıxış yolu deyilsə, bəs xilas yolu nədədir? Əslində, hər bir millət üçün çıxış yolu elə onların hər birinin mahiyyətində gizlənilib, sadəcə burada önəmli olan kor-koranə hərəkət etməməkdir. Yəni zamanın şərtlərinə uyğun olaraq modernləşməkdünyəvilik yolunu tutarkən mühafizəkarlıqla milliyyətçilikdən, milliyyətçilik yolunu tutarkən mühafizəkarlıqla dünyəvilikdən, mühafizəkarlıq yolunu tutmaq lazım gəldiyi anda isə dünyəviliklə milliyyətçilikdən faydalana bilməkdir. Bir sözlə, əslində o millətlər daima milli varlıqlarını qoruyub saxlamışlar ki, onlar hər zaman milli, dini və dünyəvi özünəməxsusluqları doğru dəyərləndirməyi bacarmışlar. Milli varlığın yaşadılması üçün ayrı-ayrı dinlərlə, siyasi ideyalarla, bu anlamda mühafizəkarlıqla da, modernləşməklə də, milliyyətçiliklə də dil tapmaq ən doğru düşüncədir.

Ən azı iki əsrə yaxındır ki, Qərb mədəniyyəti ilə onun tam əksi kimi qələmə verilən Şərq mədəniyyəti üz-üzə qoyulmuşdur. Şübhəsiz, belə bir durumun yaranmasının başlıca səbəbi bir tərəfdən Avropa dini və dünyəvi məsələlərdə gerçəkçi fəlsəfi yol izlədiyi zaman bundan uzaq qalmağımız, digər tərəfdən, əvvəllər sxolastik, mistik yolu tutmağımıza baxmayaraq, belə bir gerçəkçi fəlsəfi yol izləməyə başlamaq istədiyimiz andan vaxtilə həmin yolu izləmiş Qərb mədəniyyətinin, fəlsəfəsinin təsiri altına düşməyimiz olmuşdur. Fikrimcə, İslam dünyası məsələlərinin həlli yolu baxımından hər iki amilin əl alınması vacibdir. Bu baxımdan öncə bilməliyik ki, XV-XVI əsrlərdən başlayaraq milliyyət, din və dünyəvilik məsələlərində gerçəkçi fəlsəfə izləyən Qərb mədəniyyətini örnək alan Şərq buna nə dərəcədə müvəffəq ola bilmişdir.

Hesab edirik ki, XIX əsrin bir çox müsəlman ziyalıları, xüsusilə də yeniləşmə tərəfdarları əcdadlarının İslamaqədərki, İslamın başlanğıc dövründəki millilik, dünyəvilik və insanlıq ideyalarından əsas etibarilə xəbərsiz olduqlarından daha çox kənardan gələn modernləşmənin təsiri altına düşdülər. Modernləşmənin əleyhinə olanlar isə əsasən İslam mədəniyyətindən möhkəm yapışdılar. Lakin İslam mədəniyyətindən çıxış edənlərin özləri də bəzi hallarda Qərb mədəniyyətinin təsiri altına düşdülər. Belə ki, sırf Qərb mədəniyyətinə əks olsun düşüncəsiylə hər nə yolla olursa-olsun İslam mədəniyyətini, əslində isə İslam sxolastikasını müdafiə etdilər. Bu isə Avropa ideoloqlarının maraqlarına cavab verən bir durum idi. Bir sözlə, İslam mədəniyyətini yeniləşdirmək istəyənlərlə onu hər cür yenilikdən qoruyanların bunu Qərb mədəniyyətinin gözləri önündə etmələri əvvəldən yanlış idi. Çünki hər bir yeni mədəniyyət yalnız öz kökünə bağlı olaraq yarana bilər.

Ancaq artıq heç kəsə sirr deyil ki, ötən iki əsr ərzində İslam dünyasının problemlərinin həlli yollarından biri, bəlkə də, birincisi kimi yunan-Roma və xristian mədəniyyətinə əsaslanan modernləşmə - Qərb mədəniyyəti görülmüşdür. Əlbəttə, “suda batan saman çöpündən yapışar” çarəsizliyini nəzərə alsaq, bunu haradasa anlamaq çətin deyildir. Lakin burada əsas məsələ Avropanın qədim milli və dünyəvi dəyərləriylə Xristianlıq dininin sintezindən yaranan Qərb mədəniyyətinin istər məzmunca, istərsə də forma baxımından İslam dünyasının problemlərinin həllinə nə dərəcədə yardımçı olmasıdır. Əgər biz desək ki, İslam dünyasına Qərb mədəniyyətinin mahiyyəti deyil, ancaq forması, yəni texnologiyası, sənayeçiliyi lazımdır, bu, heç də uğurlu seçim deyildir. Çünki Qərb texnologiyası, sənayeçiliyi məhz Qərb mədəniyyəti mahiyyətinin təzahürüdür. Belə olduğu təqdirdə, Qərb mədəniyyətinin mənəvi mahiyyətini inkar edib,

yalnız onun maddi təzahürünü qəbul etmək mənasızdır. Çünki maddi təzahürü (texnologiya, sənayeçilik, kompüterləşmə, nanotexnologiya və s.) doğuran mənəvi mahiyyəti (marksizm, liberalizm, pragmatizm, freydizm, ekzistensializm və s.) qavramadan hərəkət etmək, əslində, Qərb mədəniyyətinin mənəviyyatından çox maddiyyatının təsiri altına düşmək deməkdir. Odur ki, Qərb maddiyyətçiliğini mənəviyyatından fərqləndirib, onu İslam mənəviyyətiylə sintez etmək uğurlu ola bilməzdi.

Bu məsələlərdə vaxtında gerəkçi fəlsəfi yol izləməməyin nəticəsidir ki, İslam dünyasının ziyalıları, dövlət xadimləri arasında Qərb mədəniyyətinə münasibətdə ziddiyyətli, antoqonist baxışlar ortaya çıxmış oldu. Beləliklə, müsəlman ziyalıları arasında Qərb mədəniyyətini tamamilə mənfi qiymətləndirib onun əleyhinə çıxanlar da, yaxud tamamilə əksinə, onu müsbət anlamda bəyənib radikal şəkildə müdafiə edənlər də, eyni zamanda ikisi arasında ortaq uzlaşdırıcı-barışdırıcı yol tutanlar da olmuşdur.

XIX əsrdə A.A.Bakıxanov, Münif Paşa, İ.Şinasi, Ziya paşa, S.Ə.Şirvani, N.Kamal, H.Zərdabi və başqa türk müsəlman ziyalıları daha çox inanırdılar ki, yenilikçilik İslam dünyasının öz mahiyyətindədir. Bu dövrün filosofu Abbasqulu Ağa Bakıxanov çağdaşları arasında ilk dəfə Xristian-Qərb mədəniyyəti ilə İslam-Şərq mədəniyyətini müqayisə etmişdir. Lakin Avropada da ümid bəslədiyi cəmiyyəti tapa bilməyən Bakıxanov Qərb mədəniyyətindən əlini üzmüşdür. Beləliklə, Şərq və Qərb mədəniyyətinə bənzəməyən ideal cəmiyyəti axtaran Bakıxanov xəyalında “İslam və Firəng”dən üstün olan cəmiyyəti tapsa da, sonda məlum olur ki, bütün gördükləri elə Şərqə və məhz onun özünə aiddir. Bu baxımdan Bakıxanov qurtuluş yolunu Qərb mədəniyyətində deyil, yenə də milli-mənəvi dəyərlərdə, xüsusilə müsəlmançılıqda axtarmışdı: “Bir bax, hər şey burda hazır, sən uzaq, Sənin könlün öz nəfsinə uyaraq, Səadəti verib burda (İslam Şərqində-F.Ə.) əlindən, Axtarırsan, uzaqlarda (Qərbdə-F.Ə.) sən” [1, s. 200].

Seyid Əzim Şirvani də Qərb mədəniyyətinin bəzi cəhətlərini təqdir etməklə yanaşı, ümumilikdə nicat yolunu türk kimliyində və İslamda görmüş, bu mənada müəyyən qədər türklüyə, əsasən də müsəlmançılığa meyl etmişdir. Bunun başlıca amillərindən biri kimi onun məzhəbindən asılı olmayaraq bütün riyakar ruhanilərə qarşı açıq şəkildə mübarizə aparmasını göstərə bilərik. Seyid Əzime görə, onların riyakarlığı nəticəsində möminlər məscidlərdən üz çevirir, onların övladları tərəqqidən geri qalır, dini ayin və mərasimlərin mahiyyəti dəyişdirilir, məzhəblərarası təfriqələr daha da vüsət alır və nəticədə müsəlman ümməti naxoşlayır [2, s. 117-118]. Onun fikrincə, əgər İslama olduğu kimi əməl edilərsə və bu dövrdə Avropada da geniş yayılan mütərəqqi ideyalar - yeni tipli məktəblər, dövrü mətbuat yaranarsa, dünyəvi elmlər öyrənilərsə, onda müsəlmanlar, o cümlədən Qafqaz türkləri də inkişafa qədəm qoyacaqlar. Şirvani dindəşlarını inandırmağa çalışırdı ki, Avropanın kəşf etdiyi bir çox ixtiralar Quranda da öz əksini tapmışdır. Sadəcə, indiyədək bəzi din başçıları Qurani xalqa olduğu kimi çatdırmayıblar [3, s. 44].

Həsən bəy Zərdabi də müsəlman millətlərin inkişafında Qərb mədəniyyətini ideal kimi deyil, bir nümunə, vasitə kimi görmüşdür. Zərdabi millətin inkişafında əsas yeri milli-dini dəyərlərə verməklə, yeniləşmənin bir vasitəsi olaraq Qərb mədəniyyətindən yardımçı kimi istifadə etməyə çalışmışdır: “Xülasə, Məşriq-zəmində azadlıq olmadığına görə biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik” [4, s. 419].

Lakin həmin dövrdə M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, Midhət paşa, C.Nuri, M.A.Şahtaxtılı, C.Məmmədquluzadə, H.Tanrıöver və başqaları İslam dünyasının problemlərinin həlli yolları

məsələsində daha sərt mövqe ortaya qoymuşlar. Başqa sözlə, onlar bir tərəfdən müsəlmanlığın parlaq keçmişinə bir qədər kölgə salmış, digər tərəfdən Qərb mədəniyyətini çox ideallaşdırmışlar. Özəlliklə, Osmanlıda Əli Suavi və Midhət Paşa, Şimali Azərbaycanda isə M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə İslamçılıqla Qərbçilik məsələsində bərabərliyi pozmuşlar. Yəni onlar İslam dünyasındakı çağırışlara cavab olaraq müsəlmanlıqda nə isə axtarmaqdansa, əsas üstünlüyü Qərb mədəniyyətinə, müəyyən qədər də əski milli mədəniyyətə vermişlər.

Əslində, əski milli mədəniyyətə müraciətin kökündə də Qərb mədəniyyətindən, o cümlədən fransız milliyətçiliyindən irəli gələn milliyətçilik dayanırdı. Məsələn, M.F.Axundzadə üçün Qərb mədəniyyəti ideal idi, bu ideala uyğun olaraq da o, din və millət məsələsini həll etməyə çalışırdı [5, s. 148, 212]. Bu anlamda o, müsəlman xalqlarının nicatını Avropa ziyalılarının yolunu getməkdə, yəni ilahiyyətin tənqidi və Qərbsayağı milli-konstitusiyalı dövlətin qurulmasında görürdü [6, s. 268]. Axundzadəyə görə, konstitusiyalı dövlət üçün zəruri olan məsələlərdən biri də dinin dövlətdən ayrı olmasıdır. “Xalqla dövlət arasında ayrılığın əsl səbəbi ruhanilərdir. Nə üçün? Buna görə ki, ruhanilər xalqın ruhuna və təbiətinə o qədər müsəllət olmuşlar ki, camaat onların dediklərinə sorğu-sualsız itaət edir, ürəyində dövlətə nifrət bəsləyir” [6, s. 255] - deyən Axundzadəyə görə, ruhanilər xalqın “pənahlı”na çevrilmişdi, nəticədə də xalq dövlətə ikinci dərəcəli baxırdı. Bu məsələdə Axundzadə nə qədər haqlı olsa da, dinə qarşı həddən artıq radikalılığı da özünü büruzə verir.

Həmin dövrdə orta yolu tutan azərbaycanlı mütəfəkkir Cəmaləddin Əfqani İslam dünyasının problemlərinin həllini kənarda deyil, öz içində axtarmışdır. O, həll yollarından biri kimi müsəlman xalqlarının milliyətçilik duyğularını yenidən ortaya atmağı məqsədəuyğun görmüşdü. Həmin vaxt Əfqaninin belə bir ideya irəli sürməsinə İslam dininin, birliyinin əleyhinə yozanlar da olmuşdu. Əfqani öz fikirlərində müəyyən qədər Suaviyə, Midhət Paşaya, Axundzadəyə yaxın olsa da, bəzi prinsipial məsələlərdə onlardan fərqli yol tutmuşdur. Belə ki, o, A.Bakıxanovun, N.Kamalın İslama heyranlığından uzaq olduğu qədər, M.F.Axundzadənin də aşırı Qərbçiliyini və antiislam mövqeyini qəbul etməmişdir. Əfqani daha çox milliyətçilik və İslamı özündə birləşdirən “İslam milliyətçiliyi” ideyasından çıxış etmişdir. Əslində, bu yeni bir ideya deyildi, yeni dini qəbul edən millətin başlanğıc dövrünün təbii təzahürü idi. Belə ki, yeni dini qəbul edən millət həmin dinə aid ayinləri, qayda-qanunları icra etməklə yanaşı, milli kimliyini, milli adət-ənənələrini də yaşadır. Yəni dini dəyərlər və milli dəyərlər əsasən bir-birilərinə toxunmadan, bir-birindən bəhrələnərək yanaşı yaşayırlar. Başqa sözlə, milli varlıq bir sütun, dini varlıq isə digər sütundur. Milli varlığın sütunu dildirsə, dini varlığın sütunu etiqaddır.

Əfqaninin milli varlıq məsələsində dilə önəm verməsi daha çox millətin özünümühafizəsiylə bağlı olmuşdur. Çünki bir millət zaman içində müxtəlif inanclara, dinlərə tapınmaqla milli varlığını itirməsə də, ancaq dil assimilyasiyası onun varlığına son qoya bilər. Necə ki, Qacarlarla Osmanlılar çöküşlərinin son dövrlərində dindən, dini məzhəbçilikdən daha möhkəm yapışdıqları, yaxud yapışmağa məcbur olduqları zaman türk dili anlaşılmaz hala gəlmiş, birinin dili farslaşmış, digərinin dili isə ərəbləşmişdi.

Hesab edirik ki, Əfqani digər çağdaşlarından fərqli olaraq hər hansı millətin həyatında milli və dini varlıq məsələsini müəyyən qədər görə bilməmişdir. Başqa sözlə, milli varlığı inkar edərək, hər şeyi dini varlıq, ya da ümmətçilik əsasında quran millətin və ya dövlətin aqibətinin yaxşı olmayacağını, gec-tez onun sonunu gətirəcəyini anlamışdır. Bu anlamda Osmanlıyla Qacarlara da yaxşı bir gələcək gözləmədiyini vurğulamış, xilas yolunun ayrı-ayrılıqda müsəlmanlıqda

və ya milliyətçilikdə olmadığını, bu ikisinin bir-birini tamamlayan ideyalar kimi yanaşı yaşamasının məqsədəuyğun olduğunu göstərmişdir.

Lakin görünür ki, Osmanlı sultanı Əbdülhəmid xan və Qacarların hökmdarı Nəsrəddin şah C.Əfqaninin milli varlıqla dini varlığı yanaşı yaşatmasından deyil, milli hissləri qabardaraq ümmətçiliyi parçalamasından ehtiyat etmişlər. Ola bilsin, onlar zamanın şərtlərinə görə, eyni zamanda dövləti qoruyub mühafizə etmək naminə haqlı idilər. Ancaq Əfqani də Qərbdə baş verənləri yaxşı dərk etdiyi üçün artıq ümmətçiliyin, yaxud İslamçılığın təkbəşinə mövcud ola bilməyəcəyini, bu anlamda müsəlman xalqları arasında da milliyətçiliyin yenidən dirçəldilməsini vacib saymışdır. Bir sözlə, İslamçılığın dini-əxlaqi təlim kimi konsepsiyasını yaradan C.Əfqani öz xələflərinə demişdir ki, nəhəng bir vücud olan İslam dini ağır “xəstə”dir [7, s. 332], belə bir vəziyyətdə olan müsəlman dünyasının xilasını ilkin İslamı mənimsəmək və əməl etməklə yanaşı, milli mədəniyyətlərinə sahib çıxmaları, həmçinin milli varlıqlarını qoruyub saxlamalarıdır. Çünki milliyət din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi üzərində qurulur. Bu mənada, milli diriliyin təməlini milli mədəniyyətin ünsürləri təşkil edir [8, s. 51-52].

Ümumiyyətlə, Əfqaninin dinə və milliyətçiliyə baxışında müəyyən qədər Qərb mədəniyyətinin təsiri olsa da, bütövlükdə o, millət və din məsələsini şərqli, müsəlman, türk kimi dəyərləndirməyə çalışmışdır. Bu anlamda Əfqaninin davamçıları arasında Ə.Ağaoğlu, M.E.Yurdaqul, M.Ə.Rəsulzadə, Ziyaəddin Fəxrəddin kimi müsəlman-türk ziyalıların olması təsadüfi deyildir. Onlar İslamın üstündən xətt çəkərək hər şeyi Qərbləşməkdə görməkdənsə, Əfqani kimi, müsəlmanlıqla türklük, İslamçılıqla Qərbləşmək arasında ortaq nöqtələrin tapılmasına çalışmışlar. Ona görə də hesab edirik ki, XIX əsrdə İslam dünyasının problemləri və onun həlli yolları məsələsində nisbətən həqiqətə yaxınlaşan C.Əfqani olmuşdur. Əlbəttə, bu heç də Əfqanini ideallaşdırmaq və digər türk-müsəlman ziyalıların zəhmətini danmaq anlamına gəlməməlidir.

Göründüyü kimi, İslam sxolastikasını aradan qaldırmaq üçün ən münasib yol Qərb mədəniyyətini rəqib, ya da dost kimi qəbul etmək əvəzinə, milliliyi və dünyəviliyi dirçəltmək lazım idi ki, yalnız Əfqani bunu vaxtında anlamışdır. Mahiyyətinə varmadan Qərb mədəniyyəti vasitəsilə İslam sxolastikasını yenməyə çalışan müsəlman modernistlər əsasən qərbsayağı yeniləşməyə səbəb olmaqla yanaşı, mühafizəkarlar da qərbləşməmək devizi altında istənilən dünyəviliyi və milliliyi yaxına buraxmamaqla İslam sxolastikasını bu günə qədər yaşada bilməmişlər. Əslində isə sonuncular üçün bu, İslam sxolastikası deyil, dəyişilməz şəriət qanunları, ya da İslam mədəniyyəti idi. Ancaq nə ifrat qərbsayağı modernləşmək, nə də İslam sxolastikasına bağlı ifrat mühafizəkarlıq çıxış yolu olmadığı üçün üçüncü bir yol ortaya çıxmışdır. Üçüncü yolu tutanları şərti olaraq müsəlman-türk eklektikləri adlandırmaq bilərik. Ancaq onu da qeyd etməliyik ki, türk-müsəlman eklektikləri həm Qərb mədəniyyətini mənimsəmək, həm də İslam mədəniyyətini dirçəltməyə çalışmaq daim ya modernistlərin, ya da mühafizəkarların qəzəbinə tuş gəlmişlər. Ona görə də, modernistlər və mühafizəkarlarla müqayisədə daha doğru yol tutmalarına baxmayaraq, bu təzyiqlərdən dolayı uğur qazana bilməmişlər.

“Üç tərəzi-siyasət” (1904) əsərində siyasi-ideoloji türkçülüyn nəzəri əsaslarını işləyib hazırlayan Yusif Akçura bildirdi ki, irqə əsaslanan türk siyasi milliyəti meydana gətirmək fikri çox yenidir; indiyə qədər başda Osmanlı olmaqla heç bir türk dövlətində bu fikrə rast gəlinməmiş, son zamanlar İstanbulda meydana çıxan və türk milliyətini arzu edən kadrlar isə siyasidən daha çox elmi mütəxəssislər (Ş.Sami, N.Asim, V.Çələbi və b.) olmuşlar [9, s. 16-17]. “Nə olursa olsun, irqə əsaslanan siyasi milliyət icadı fikri meyvələrini verir” deyən Yusif

bəy açıq şəkildə “Osmanlı milləti” ideyasını rədd etmiş və əsas diqqəti türkçülüyə, İslamçılığa və müasirləşməyə yönləndirmişdir. Bunlar arasında hansına üstünlük verilməsi məsələsində müəyyən qədər tərəddüdlərinə baxmayaraq, Yusif bəy sonda belə qənaətə gəlmişdir ki, türk dünyası, o cümlədən Osmanlı Türkiyəsi üçün İslam birliyi ilə müqayisədə Türk birliyi daha realdır [10, s. 192]. Lakin o bu zaman “türklük siyasəti” ilə “Türk birliyi”ni, “İslam siyasəti” ilə “İslam birliyi”ni bir-birilə qarışdırmışdır. Akçura sonralar özü də etiraf etmişdir ki, həmin anlayışlar fərqli mənalara daşıyır. Belə ki, Osmanlının öz daxilində türklük və İslam siyasəti yürütməsi, onun xaricdə “panturanizm” və “panislamizm” tərəfdarı olması demək deyildir [10, s. 193].

İlk dəfə Əli bəy Hüseynzadə 1906-1907-ci illərdə nəşr olunan “Füyuzat” jurnalında “İslam əqidəli, türk qanlı və Avropa qiyafəli bir insan olalım”, - deməklə, bütün türk xalqlarının ortaq məfkurəsinə çevrilən “türkləşmək, İslamlaşmaq və müasirləşmək” ideyasının təməlini qoymuşdur [11, s. 225]. Ə.Hüseynzadənin bu “üçlük” düsturuna görə, hər müsəlman-türk müasir ruhlu milli və dini birlikdən çıxış etməlidir. Çünki Ə.Hüseynzadənin ideoloji-fəlsəfi baxışlarında milli və dini kimlik bir yerdə götürülürdü. Ə.Hüseynzadə bunu belə izah edirdi ki, İslam dini istisna, türklərin əksəriyyəti başqa dinlərə ciddi şəkildə meyl göstərməmiş, göstərənlər isə öz etnik mənşələrini belə unutmuşlar. Ancaq müsəlman türklər həm İslam aləminin mühüm bir istinadgahına çevrilmiş, həm də öz tayfa və milliyətlərini qoruyub-saxlamışlar [11, s. 57]. Y.Akçuraya görə də, Ə.Hüseynzadə “Bizə hansı elmlər lazımdır?” mövzusu ətrafında gedən mübahisələr əsasında ilk dəfə İslamçılığın və türkçülüyn əsasını təşkil edən “üçlük” düsturuna üz tutmuşdur; bu düstur çox keçmədən türk-İslam aləminin hər tərəfinə yayılmış, xüsusilə Osmanlıda Z.Gökalp tərəfindən dəstəklənmişdir [10, s. 209].

Ə.Hüseynzadənin yolunu davam etdirən Ziya Gökalp da türkləşmək və islamlaşmaqla yanaşı, qərbləşmək şüarını da mənimsəmişdir. Bu şüarı mənimsəməkdə Ə.Hüseynzadənin onun üzərində az təsiri olmamışdır. Hüseynzadənin “üçlük” düsturunu və “türk millətindənəm”, “İslam ümmətindənəm” devizləri ilə yanaşı, “Qərb mədəniyyətindənəm” deyən [12, s.63] Gökalpın bu nəzəriyyəsinə Türkiyədə gerçəkləşdirən Atatürk olmuşdur. Atatürk də “qərbləşmə” tərəfdarı idi. Amma “Qərb mədəniyyətindənəm” devizi türklüyü və İslamçılığı tamamlaya bilməzdi. Əgər söhbət yeniləşməkdən gedirdisə, bu o demək deyildi ki, “Qərb mədəniyyətindənəm” şüarını hökmən türk və İslam mədəniyyəti ilə bir sırada tutmaq lazımdır. “Qərb mədəniyyəti isə, Yer üzündə heç bir toplumun laqeyd və xaricində qalmayacağı böyük bir dünya gerçəklidir” [13, s. 218] fikrini qəbul etmək yalnız yeni ideya yarada bilməməyin çarəsizliyidir. Sonralar türk ziyalıları “Avropa qiyafəli”, “Qərb mədəniyyətindənəm” ifadəsi yerinə, “müasirləşmək”, “çağdaşlaşmaq”, “yeniləşmək” anlayışlarını istifadə etmiş, bununla da çağdaş ruhlu İslam-türk ruhunu nəzərdə tutduqlarını bildirmişlər. Məsələn, 1912-13-cü illərdə “türk yurdu” jurnalında dərc etdirdiyi “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” başlıqlı silsilə məqalələrində Z.Gökalp yazırdı ki, Türkiyədə üç fikir cərəyanı var - müasirləşmək, islamlaşmaq və türkləşmək: “Türkləşmək və islamlaşmaq arasında qarşıdurma olmamaqla yanaşı, bunlarla müasirləşmək ehtiyacı arasında da ziddiyyət mövcud deyildir... Son nəticədə hər birinin təsir çərçivələrini müəyyənləşdirərək bu üç məqsədin üçünü də qəbul etməliyik; yaxud, daha doğrusu, bunların bir ehtiyacın üç müxtəlif nöqtədən görülmüş çevrələri olduğunu anlayaraq “çağdaş bir İslam türklüyü” yaratmalıyıq” [14, s. 19-20].

Həmin dövrdə Əhməd bəy Ağaoğlu isə iddia edirdi ki, müsəlman-türk mənəviyyəti o qədər güclüdür ki, Qərb mədəniyyətini bütövlükdə qəbul etməyimiz belə onu sarsıda bilməyəcəkdir

[15]. Ancaq bu məsələyə Ağaoğlu və onun kimi yaxınlaşanların uğurlu bir seçim etdiyini deyə bilmərik. Çünki Qərb mədəniyyəti əski milli-dini dəyərləri dirçəldib Xristian sxolastikasını yenmək yoluyla formalaşdığı halda, İslam-türk dünyasında bu proses daxildən deyil, kənar təsirlər nəticəsində baş verdiyi üçün yarımçıq olmuşdur. Hər halda Ağaoğlunun ümid etdiyinin əksinə, Qərb mədəniyyətini yarımçıq deyil, bütöv şəkildə mənimsəyən müsəlman xalqları da İslam dünyasının problemlərinin həlli yolunda ciddi uğur əldə edə bilməmişlər. Üstəlik, müsəlman xalqlardan bir çoxu Qərb mədəniyyətinin “yaxşı” cəhətlərini götürüb “pis”dən (radikal milliyətçilik, radikal dünyəvilik) uzaq durmağı hədəfləsələr də, bu gün görünən odur ki, umduqları “yaxşı”dan daha çox “pis”ə üz tutublar. Bu baxımdan, Qərb mədəniyyətinin doğurduğu “yaxşı” və “pis” cəhətlərin onlara verdiyi uğurlar, ya da uğursuzluqları, İslam dünyasıyla müqayisə etmək də mənasızdır. Ona görə ki, burada ən azından dini, milli, əxlaqi, fəlsəfi, siyasi, coğrafi fərqliliklər vardır. Çünki bu cür fərqliliklər “yaxşı” və “pis”i nisbiləşdirir.

Azərbaycan türkcülüyünün milli ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də “Qərb mədəniyyətindənəm”, “Avropa qiyafəli” ideyasını müasirləşmək, yeniləşmək, inqilabçılıq kimi mənimsəmişdir. O, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabında yazırdı: “Bayrağındakı məzmun, fikir surətilə müasir bir türk və İslam siyasi mövcudluğuna qovuşmaq ümidilə...” [16, s. 97]. Fikrimizcə, burada qeyd edilən “müasir bir türk və İslam” kəlməsi göstərir ki, müasirlik dedikdə, ilk növbədə milli və dini sahədə yeniləşmə, milli və bəşəri mədəniyyətin bütövlüyü – dünyəvilik (layıqlıq) nəzərdə tutulur. Bunu Rəsulzadənin bayrağın mənası ilə bağlı kitabda öz əksini tapmış xüsusi qeydi, açıqlaması da bir daha təsdiq edir: “Azərbaycan bayrağındakı mavi rəng – türklüyü, yaşıl rəng – müsəlmanlığı, al rəng də – təcəddüd (*yeniləşmə* – F.Ə.) və inqilab rəmzi olmaq hesabla əsrliyi tərmiz edər ki, möhtərəm Ziya Gökalp bəyin “türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm” – düsturunu ifadə etmiş olur” [16, s. 97].

Göründüyü kimi, Rəsulzadə “Qərb mədəniyyətindənəm” anlayışını yeniləşmə və inqilab kimi başa düşmüşdür. Bu anlayışlar da dünyəviliklə, mədəniyyətlə bağlıdır. Çünki mədəniyyət və müasirlik anlayışları bir-birini tamamlayırlar. Çünki yalnız müasirləşməyə meyilli millətlər mədəniyyət yarada bilirlər. Bu mənada “müasirlik” ilk baxışda zəmanənin dəyərlərini və tələblərini əks etdirirsə, “mədəniyyət” anlayışı daha geniş mənə kəsb edərək nəinki bu günün, həm də keçmişin və gələcəyin nişanəsini özündə daşıyır. Eyni zamanda, “mədəniyyət” anlayışında milli və dini dəyərlərlə yanaşı, Qərb-Avropa mədəniyyətinin mütərəqqi cəhətlərinin də öz əksini tapması mümkündür. Bu mənada bayrağımızın “müasirlik” adı altında qərbəşmək kimi deyil, milli və dini dəyərlərə zidd olmadan, yeniləşmə və inqilab (islahatlar həyata keçirilməsi), yaxud da dünyəvilik olaraq yozulması daha məqsədəuyğundur. Atatürkün təbirincə desək, dövlət daima güclü olmalıdır ki, din birliyi tərəfdarları “ümmətçilik” adı altında “qəza-cihad” ideyasına qapılmasınlar. Atatürkün fikrincə, bunun əvəzində toplumda və dövlətdə qəti şəkildə aqlın hakimiyyəti üstün olmalıdır [17, s. 697]. Bu isə o deməkdir ki, milli və dini dəyərləri yaşatmaq üçün həmişə müasir ruhlu olmaq hər millətin başlıca qayəsinə çevrilməlidir. Yalnız müasir ruhlu, milli və dini dəyərlərə sahib millət ayaq üstə durar və dünya durduqca var olar.

Nəticə

Bu gün bizim ifadə etdiyimiz dünyəviliyin, milliyətçiliyin Qərb düşüncəsindəki dünyəviliklə, milliyətçiliklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bizim dediyimiz dünyəvi, milli kimlikli toplum nə yalnız bir “qan” birliyinə əsaslanan avropasayağı militarist, nə də kosmopolit toplumdur. Türk-İslam dünyasının xalqları genetik və təbii amilləri də nəzərə almaqla, ortaq düşüncəni, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, vətəni paylaşan uluslardır. Çünki bir millətin həyatında

qan və dil birliyi ilə yanaşı, düşüncə, əxlaq, inanc birliyi də önəmlidir. Bunlardan birincisi milli birliyi (qan, dil), digəri isə dünyəvi birliyi (əxlaq, inanc, düşüncə) hədəfləyir. Son əsrlərdə bu, Qərb mədəniyyətində xristian milliyyətçiliyi və xristian dünyəvililiyi kimi ortaya atılmışdır. Bütün bunlar Avropada bir-birinə zidd deyil, əsasən bir-birini tamamlayan ideyalar kimi qəbul edilir.

İslam dünyası isə dünən olduğu kimi, bu gün də İslam milliyyətçiliyi və dünyəvililiyi arasında uzlaşma yarada bilmir. Avropa xalqları Xristian sxolastikasını aradan qaldırdıqları halda, Şərqi müsəlman xalqlarında İslam sxolastikası donub qalmışdır. Görünür, İslam dünyasının mahiyyətində bununla bağlı keçmişə oxşar, amma yeni şərtlərə uyğun uğurlu yol tapılmamışdır. Ona görə də, İslam dünyası problemlərinin həlli yolunda İslam milliyyətçiliyi ilə İslam dünyəvililiyinin uzlaşdırılması məsələsi açıq qalmaqdadır. Bu anlamda bizi hazırda düşündürən əsas məsələ odur ki, Avropa xalqlarının əski milli-dini dəyərləriylə Xristianlıq arasında izlədiyi yoldan fərqli olaraq, niyə İslam-Şərq xalqları əski milli-dini dəyərləriylə İslam, dünyəviliklə İslam sxolastikası arasında çıxış yolu tapa bilmədi, ya da bəlkə elə “dil tapmamaq” kimi “şər”in özündə də bizim bilmədiyimiz hansısa bir “xeyir” var?!

Fikrimizcə, İslam dünyasının problemlərinə həll yolu tapmağa çalışan müsəlman ziyalılar islamçılıqla milliyyətin təməl prinsiplərini yenidən dəyərləndirmək, onları zamanın şərtlərinə uyğun hala gətirmək əvəzinə, İslam dünyasının zülm və köləlikdən xilas yolunu Qərbin texnologiyasına, elmi yeniliklərinə yiyələnməkdə görməsi məsələni daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Bununla da, yeni dövrün Şərq-İslam ziyalıları ona aid olan çağırışları öz düşüncələrindən daha çox Avropanın elm adamlarının nəzəriyyələriylə cavablandırmağı məntiqli, məqsədəuyğun görmüşlər. Şübhəsiz, geniş anlamda bu doğru deyil, doğru olmadığı üçün də türk-İslam dünyası olaraq problemlərimizi həll etməkdə çətinlik çəkirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005.
2. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005.
3. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005.
4. Həsən bəy Zərdabi. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı: Avrasiya Press, 2005.
5. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
6. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
7. Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
8. Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992.
9. Akçura Yusif. Üç tarz-ı siyaset. Ankara: Kilit, 2012.
10. Akçura Yusif. Türkçülüyn tarixi. Bakı: Qanun, 2010.
11. Hüseyinzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
12. Gökalp Ziya. Türkçülüyn əsasları. Bakı: Maarif, 1991.
13. Gökdemir Ayyaz. Düşüncə tarihimizden portreler. İstanbul: Bayrak, 2005.
14. Gökalp Ziya. Türkleşmek, islamlaşmak, muasırlaşmak. İstanbul: Akvaryum, 2005.
15. Агайев А. Панисламизм, его характер и направление. “Каспий”, 1900 г., 14 апрел № 81, 22 апрел № 87.
16. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990.
17. Bayar Celal. Atatürkün metodolojisi ve günümüz. İstanbul: Kervan, 1978.

Фаиг Алекперов

ВЫЗОВЫ И ОТВЕТЫ ТЮРКСКО-ИСЛАМСКОМУ МИРУ

РЕЗЮМЕ

В статье показано, что рождение новых идей время от времени в любом обществе нормально. Как правило, новые мысли и идею появляются в таких обществах, которые имеют серьезные проблемы в социально-политической и морально-идеологической жизни. На протяжении уже как более двух столетий народы Исламского мира (тюрки, арабы, персы и другие) переживают эти трудности, вследствие чего возникают новые вызовы и новые ответы им. Причиной всему этому с одной стороны служит неспособность удержания исламско-турецкой, исламско-арабской, исламско-персидской целостности, а с другой стороны - попадание под влияние западных идей религиозного сектантства и национализма. В статье проанализированы противоречия между исламизмом и тюркизмом, возникшие после появления западной культуры.

Faig Alakbarov

CHALLENGES AND RESPONSES TO THE TURKIC-ISLAMIC WORLD

SUMMARY

The article shows that the birth of new ideas from time to time in any society is normal. As a rule, new thoughts and ideas appear in such societies that have serious problems in socio-political and moral-ideological life. For more than two centuries, the peoples of the Islamic world (Turks, Arabs, Persians and others) have been experiencing these difficulties, as a result of which new challenges and new responses have arisen. The reason for all this is, on the one hand, the inability to retain Islamic-Turkish, Islamic-Arab, Islamic-Persian integrity, and on the other hand, the development of religious sectarianism and nationalism under the influence of Western ideas. The article analyzes the contradictions between Islamism and Turkism that have arisen after the emergence of Western culture.